

II. ІСТОРІЯ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ XVII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

DOI 10.33294/2523-4234-2025-35-1-43-57

УДК 94:930.2(438.14)"16"(092)М.Гунашевський

ORCID: 000-0002-1317-2894

Мирон Миколайович Капраль

Замойські сторінки біографії українського історика та інтелектуала Михайла Гунашевського (близько 1610 – після 1672 років)

У статті досліджено Замойський період біографії українського історика, інтелектуала та церковного діяча XVII ст. Михайла Гунашевського. Проаналізовано його навчання у Замойській академії, яке тривало понад десять років, а також участь у житті православної громади міста. Особливу увагу приділено конфлікту із Замойським братством щодо обрядових практик, що вплинув на подальший життєвий шлях історика. На основі архівних документів висвітлено його зв'язки з церковними та інтелектуальними середовищами, що сприяли формуванню його світогляду. Результати дослідження уточнюють біографічні дані Гунашевського та висвітлюють роль Замойської академії у становленні української інтелектуальної традиції ранньомодерного періоду.

Ключові слова: Михайло Гунашевський, Замойська академія, Православна церква, руські братства, інтелектуали ранньомодерного часу, українська історіографія

Myron Kapral

Zamość Pages of the Biography of the Ukrainian Historian and Intellectual Mykhailo Hunashevskiy (c. 1610 – after 1672)

Mykhailo Hunashevsky (c. 1610 – after 1672) was a prominent Ukrainian historian, intellectual, church leader, and diplomat of the 17th century. This paper delves into his multifaceted life, with a particular focus on his time in Zamość, a key period that laid the groundwork for his intellectual and spiritual identity. It is stated that at the Zamość Academy (1634–1647), Hunashevsky received a robust education in philosophy, theology, and classical literature, which profoundly influenced his later literary and ecclesiastical pursuits. His engagement with the Orthodox Church and his conflict with the Zamość Brotherhood over the ceremonial sanctification of kolyvo (a memorial wheat dish) underscore the broader struggles between lay brotherhoods and clergy in Ruthenian lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

It is noted that despite encountering resistance, Hunashevsky demonstrated a steadfast dedication to preserving Orthodox traditions and shaping church practices, revealing his resilience as a church figure. His career extended beyond Zamość to Kyiv, Kamianets-Podilskyi, and Peremyshl, where he held significant ecclesiastical and diplomatic roles, including as a chronicler and representative in key political events. His literary works, such as the Lviv Chronicle, serve as vital historical sources, offering insights into the sociopolitical and cultural transformations of early modern Ukraine.

Newly discovered documents, shedding light on less-explored aspects of Hunashevsky's biography, including his disputes with church authorities, his contributions to educational and religious institutions, and his impact as a historian are incorporated. Hunashevsky is positioned as a central figure whose life and work exemplify the dynamic interplay of politics, religion, and culture in 17th-century Ukraine, enriching our understanding of the era's intellectual and historical developments.

Keywords: Mykhailo Hunashevsky, Zamość Academy, Orthodox Church, Ruthenian Brotherhoods, early modern intellectuals, Ukrainian historiography

Про життєвий шлях Михайла Гунашевського дослідникам відомо порівняно мало. Більшість фактів з його життя історики довідалися зі збереженої збірки його текстів (НБУВ, спр. 206 (27)). Ще в середині XIX ст. один з тодішніх власників рукопису Гунашевського, польський історик Август Бельовський¹, після його прочитання зробив короткі виписки з біографічними даними про автора рукопису². Найповніше описали біографію історика та інтелектуала XVII ст. Михайло Грушевський (2015b, с. 31–38), Олександр Бевзо (1971, с. 14–17)³, Юрій Мицик (Мыцык, 1978, с. 46–48; Мицик, 1996, с. 204; Мицик, 2002, с. 120)⁴, Богдан Лазорак та Леся Смуток (2012, с. 448–454)⁵. Переважна більшість біограм львівського історика пов'язана з його авторством Львівського літопису.

Місце народження та походження. Першу дату зі свого життя повідомляє сам Гунашевський, коли на сторінках Львівського літопису під 1621 р. згадує про те, що “Тогож року ям ся учити почал в Межибожу у дяка Дмитра Щирецкого. Тогож року *от*ць мой умер. Я з школы занѣс в дом хоробу горячку и всѣ хорѣли в дому”

¹ Бельовський Август (1806–1876) – польський історик та літератор, директор Народного закладу імені Оссолінських (Оссолінеуму).

² Нотатки А. Бельовського опубліковано: Грушевський, 2015b; с. 32 (перевидання статті російською мовою за 1931 р. у перекладі українською мовою). До виписок польського історика слід ставитися обережно: так, він нотує перебування Гунашевського з 1641 р. у Замості при церкві Св. Миколая, хоч львівський історик прибув на навчання до Замойської академії у 1634 р.

³ Біографія Гунашевського написана автором у радянський час через ідеологічну призму комуністичного світогляду, в якій помітно не тільки тенденційність освітлення життєвого шляху, але й деякі фактичні помилки: “здобув непогану на той час освіту в Замойській езуїтській академії” (Бевзо, 1971, с. 17).

⁴ Автор вперше в історіографії встановив, що Гунашевський був зятем спочатку генерального писаря, а потім гетьмана Івана Виговського.

⁵ Автори вперше відкрили “кам’янецьку сторінку” літопису львівського хроніста, що у першій половині 1660-х рр. займав посаду кам’янецького намісника Львівської єпархії.

II. ІСТОРІЯ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ XVII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

(Бевзо, 1971, с. 105). Історик почав навчання орієнтовно у віці 10 років, тож він міг народитися близько 1610 р. З огляду на цю звістку, логічно припустити, що місцем народження історика могло бути Поділля, де знаходився Меджибіж⁶. Але після публікації польським істориком Генриком Гмітереком каталогу студентів Замойської академії, у якому вказано Львівський повіт Руського воєводства місцем походження Гунашевського (*Album studentów...*, 1994, s. 147), виникла колізія: який регіон Поділля чи Галичину вважати місцем його народження. Можна припустити, що після смерті батька у 1621 р. або пізніше родина Гунашевських переїхала до Львова, а Михайло продовжив навчання у Львівській братській школі та нав'язав контакти з братським середовищем.

До Замостя для вступу до академії він прибув у серпні 1634 р. разом з львів'янином Мартином Лангішем, сином відомого старшого Львівського братства грецького походження – Гавриїлом (Гаврилом) (*Album studentów...*, 1994, s. 147)⁷. За рік до цього в Замойську академію вступили діти львівських братчиків Андрія та Романа Стрілецьких (*Album studentów...*, 1994, s. 140). У 1649 р., даруючи книгу Львівському братству, він ніби вибачається за свою повільність з подякою: “барзѣ в[е]н[ш]уем м[и]лостямь моему мосцивому панству, которых за шекгульных добродѣевъ своихъ през час немалый ку собѣ дознавалем и дознаваю” (НБУВ, арк. 04 зв.). Цей факт додатково вказує на його давні контакти з львівськими братчиками, серед яких він окремо виділяє Андрія Стрілецького⁸. Автор Львівського літопису добре знайомий з господарськими реаліями та топографією м. Львова (хоч новин у літописі про місто небагато), що вказує на його довге проживання там. Проте ці факти не дають все ж достатніх підстав підважити загальну думку істориків про подільське походження Гунашевського, що опирається на його слова з кодексу.

На місце народження історика могли вказати дані про його шляхетське походження, що майже повсюдно прийняте в літературі. Але про родину Гунашевських

⁶ Від російської статті М. Грушевського, опублікованої у 1931 р., в літературу пішла хибна інформація про Брацлавщину (Східне Поділля) як місце народження львівського історика (Грушевський, 2015b, с. 31–32), але місто Меджибіж знаходилося у Подільському воєводстві як центр однойменного повіту, див.: Крикун, 2011, карта між с. 48–49; Крикун, 2016, карти між с. 24–25 та 120–121). Помилка про Брацлавщину як місце народження Гунашевського поширилося у енциклопедичних гаслах (Махновець, 1960, с. 298–299; Козицький, 2007, с. 601; У деяких гаслах такої помилки немає: Марченко, 1969, с. 491; Мицик, 2002, с. 120; Герасименко, 2004, с. 254; Кривошея, 2020, с. 307).

⁷ Про Гавриїла (Гаврила) Лангіша та його родину зібрано відомості у: Лильо, 2019, с. 273–279.

⁸ Андрій Стрілецький довгі роки був старшим Львівського Ставропігійського братства у різні роки від 1621 до 1650 р. (Зубрицький, 2011, с. 123 – 1621 р.; с. 130 – 1632 р.; с. 143 – 1639–1640 рр.; с. 148–156 – 1644–1650 рр.; *Архив...*, 1904а-с, індекси). Львівський братчик помер у 1650 р., у дорозі під Любліном (Срібний, 1913, с. 53). З синами Андрія Стрілецького та його старшого брата Романа Стрілецького, також Андрієм та Романом відповідно (тобто вони мали ті ж імена, що й батьки), Гунашевський майже в один рік навчався у Замойській академії (*Album studentów...*, 1994, s. 140).

(Гунашевських⁹) та про батька історика Гната (Ігнатія) Гунашевського не вдалося знайти згадки у джерелах подільських, волинських, київських та галицьких земель до повторного надання йому шляхетства королем Яном Казимиром від 30 травня 1659 р. (Кулаковський П., 1999, с. 116–118). Жоден її представник не володів землею та не служив на військовій службі, щоб засвідчити свій шляхетський стан. Але загалом більшість істориків погоджуються з тим, що львівський історик походив з дрібношляхетської родини¹⁰, тобто її представник міг і не володіти земськими маєтками у Речі Посполитій. Актові джерела цілком погоджуються з володінням шляхетським статусом Гунашевським ще до 1659 р. У збереженій актовій документації із міського суду Замостя та Замойського замкового уряду писарі щодо Гунашевського вживали терміни “ingenius/urodzony” (вроджений), безсумнівно вважаючи його шляхтичем, хоч і низького походження (НБУВ, арк. 175, 177, 179). У 1654 р. автор Львівського літопису фігурує серед української шляхти, що присягла московському царю (Грушевський, 2015а, с. 369, 372).

Можна припустити неукраїнський родовід Гунашевських з огляду на етимологію прізвища, що могло походити від імені “Гунаш/Gunash” тюркського походження (Радлов, 1899, ст. 1635: гунаш – сонце, сонячне світло; гунашли – сонячний; від цього слова було утворено ім’я “Гунаш”, що й тепер побутує в деяких тюркських народів). Априорно Гунашевські/Гунашевські могли перебувати на грецьких, болгарських чи волосько-молдавських теренах, вже частково асимілювавшись та прийнявши православну віру ще до прибуття на наші землі. Але для підтвердження цієї гіпотези потрібно більше конкретних свідчень, яких на даний момент бракує.

При відсутності достовірних джерел, окрім міщанського чи шляхетського родоvodu, залишається третій ймовірний варіант – священницьке походження Гунашевського. У Львівському літописі під 1630 р. міститься така фраза, з якої можна висновувати ймовірне перебування автора у Межигірському монастирі під Києвом: “Що ж, розумѣте, в яком мы страху были, же юж в козацким монастыру, на котрый вшитки зубами скреготали” (Бевзо, 1971, с. 109). Дехто з істориків припускав не тільки його перебування в чернечій обителі, а й прийняття ним чернечого постригу¹¹, а окремі ж зробили з нього настоятеля цього монастиря (Марченко, 1959, с. 52). Втім автор останнього монографічного опра-

⁹ Сам історик і своїй книзі як в кириличних, так і латино- та польськомовних джерелах пише назву свого прізвища з нефрикативним “г” (Гунашевський), але в українській історіографії прийнято вживати його прізвище фрикативним “г”: Гунашевський, чого й ми дотримуємось у цій статті.

¹⁰ Виняток становить Генрик Гмітерек, що приписував львівському історика плебейське (“міщанське”) походження, хоч йому й були невідомі основні факти його біографії (Gmiterek, 2000, с. 288). Олександр Бевзо суперечливо в одному місці згадує про Гунашевського як про “вихідця з міщан”, а в іншому пише про нього: “виходець з дрібної української шляхти” (Бевзо, 1971, с. 14, 17).

¹¹ А. Петрушевич прочитав фразу у літопису за 1630 р. як “при пану гетману [Тарасъ. – А.П.] было от наших пять” (Петрушевич, 1868, с. 256), вважаючи, що автор Львівського літопису був монахом або належав до церковного притчу Межигірського монастиря. Але, по-перше, насправді у літописі стоїть “было ч^тмнѣших пять” (НБУВБ, арк. 85 зв.), а по-друге, цей текст не самого Гунашевського, а взятий ним із “новини” гетьмана Михайла Орендаренка.

II. ІСТОРІЯ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ XVII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

цювання історії монастиря не знаходить Гунашевського ні серед ченців, ні тим більше ігуменів (Кузьмук, 2014). Однак наведена цитата була витягнута з т. зв. новини авторства гетьмана Михайла Оренди (Орендаренка), внесеної автором цілком до літопису¹². Гунашевського цікавило церковне та духовне життя, він двічі по півроку перебував у відомому монастирі Скиті Манявському в Карпатах, заснованому Йовом Княгиницьким на початку XVII ст. Але він там перебував як паломник, не будучи монахом чи священником. Під час навчання у Замойській академії Гунашевський проходив курс теології. Також відомо, що його сестра Євдокія мала чернечий постриг (НБУВ, арк. 176, 177). Але всі ці факти у підсумку не дають змогу вказати на його священницький родовід через відсутність репрезентативних его-свідчень чи масових джерел того часу.

Навчання в Замойській академії. Важливим життєвим рубіконом Гунашевського став його вступ до Замойської академії у серпні 1634 р. Академія¹³ мала три відділи: філософії, медицини та права, тож виходець з Поділля, очевидно, обрав для навчання філософічний відділ, що давав впроваджуючі знання для продовження навчання, яке велося латинською та грецькою мовами. У Замості навчалася молодь з українських етнічних земель, оскільки у академії не існувало конфесійної дискримінації під час вступу¹⁴. Майже одночасно з Гунашевським у академії вчився Василь Рудомич – русин з Вільна. Він був орієнтовно на 10 років молодший від львівського історика, почав навчання у 1630 р. У 1644 р. Рудомич отримав ступінь бакалавра, в цьому ж році перейшов на католицизм та здобув у місті вражаючу кар’єру, ставши шість разів ректором академії, почавши з 1656 р.¹⁵

Перед вступом до Замойської академії він міг отримати початкові знання з латинської та грецької мов у Львові в братській школі, а бібліотека Ставропігійського братства мала широкий набір книг класиків античної літератури та філософії (Аристотель, Платон, Цицерон, Овідій, Вергілій) (*Архив...*, 1904с, с. 32–35). Але безумовно ґрунтовніші знання він отримав у Замості, де не тільки знаходилася велика академічна бібліотека¹⁶, але й викладачі поетики та філософії скеровували юнака у

¹² Аналіз “новини” Михайла Орендаренка як окремого цілісного твору зробив: Росовецький, 2001, с. 178–202. Причому автор не вважав гетьмана автором “новини”, ним міг анонімно стати київський чернець – виходець з гуртка інтелектуалів, що сформувався навколо Києво-Печерського монастиря. Хроніст Гунашевський, на його думку, у Львові тільки зредагував текст цієї “новини” (Росовецький, 2001, с. 178–183).

¹³ Історію Замойської академії домодерної епохи див.: Kochanowski, 1899–1900.

¹⁴ Підрахунок алумнів Замойської академії з українських земель зробив: Гмітерек, 1998, с. 56–65 (автор Гунашевського не згадує, бо а реєстрі студентів він вказав себе вихідцем з Галичини); Gmiterek, 1999, 230–241; Gmiterek, 2000, s. 217–226; Гмітерек, 2003, с. 11–21.

¹⁵ Рудомич залишив велику літературну спадщину, з якої для істориків найважливіше значення мають його спогади за 1656–1672 pp.: (Rudomicz, 2002a-b). Автор підтримував широкі контакти з русинами-українцями різних конфесій, зокрема і з Гунашевським (Мицик 2012, с. 354. У Львові часто гостював у свого земляка з Вільно (“приятеля з малих літ”), львівського друкаря Михайла Сльозки: Rudomicz B. *Efemerios czyli Diariusz prywatny*. Cz. 1. S. 156, 282.

¹⁶ Академічний каталог зберігся тільки з 1675 pp. (*Regestrum omnium librorum*, URL: <https://polona.pl/preview/3e75d304-055e-4365-826a-aa502894e6c9> (дата звернення: 25.08.2024). Висловлюю подяку Степанові Бліндеру за вказівку на цей рукопис.

правильному керунку задля освоєння ним безцінних скарбів античної класики. У 1629 р. у Замості помер відомий польський поет Шимон Шимонович, якому особливо довіряв фундатор академії коронний канцлер Ян Замоїський у розбудові навчального закладу, але гуманістичні традиції подовжували розвиватися, толерантність до іновірців та дисидентів залишалася в силі¹⁷.

У навчальний рік (1634/1635), коли Гунашевський розпочав навчання, серед професорів Академії згадуються ректор, доктор філософії Анджей Клопоцький (Andreas Kłopotki), декан, доктор філософії та медицини Каспар Шольц (Gasparus Sulcius), доктор філософії Анджей Абрек (Andreas Abrek)¹⁸, доктор обох прав Бенедикт Желеховський (Benedictus Zelechowski), доктор філософії Ян Крітій (Joannes Crotius)¹⁹. З кращих студентів для навчання першокурсників обраний Кшиштоф Роземнікович. Очевидно, дехто з цього кола замойських професорів та викладачів міг вплинути як на літературні, так і духовні інтереси допитливого юнака з українських земель.

Після вступу спочатку студент проходив нижчий п'ятирічний курс (*classes inferiores*), а потім переходив на академічний вищий рівень (*classes superiores*), який утворювали сім кафедр: математики, логіки і метафізики, натуральної філософії і медицини, риторики, моральної філософії і політики, загального (римського) права, польського права. У 1641 р. на цьому рівні заснували кафедру теології, курси на яку слухав Гунашевський, називаючи себе у березні 1646 р. “*studiosus iuratus celeberrimae Academiae Zamoscensis, auditor sacrae theologiae*/присяглим студентом славетної Замойської академії, слухачем (курсу) святої теології” (НБУВ, арк. 177).

Очевидно, що з навчальною Гунашевський започаткував в Замості ведення своєї книги, адже вона починалася саме з латинських поетичних цитат, афоризмів з античних та сучасних авторів, Біблії тощо, які він розташував у алфавітному порядку. За прослухані курси потрібно платити від 3 до 60 грошів, але часом за бідніших студентів таку плату могли внести їхні багатші колеги з магнатських шляхетських родин (Kochanowski, 1899–1900, s. 53). Навчання Гунашевського тривало довго, адже про його статус студента згадується в замойських раєцьких актах ще 1 серпня 1647 р. (НБУВ, арк. 165), а в декреті луцького єпископа Атанасія Пузини від 12 жовтня 1647 р., він вже “колишній студент Академії” (*Акты...*, 1853, с. 77). Отже, Гунашевський перебував у статусі студента більше 13 років.

Майнових статків безземельного шляхтича Гунашевського не вистачало для оплати навчання та проживання, тож він шукав підтримки та підробітку у Замості. Допомогу отримав від намісника київського митрополита у Холмській єпархії²⁰, грека Кирила

¹⁷ Ян Кароль Кохановський вважав особливо визначним початковий період діяльності начального закладу від заснування до перших десятиліть XVII ст. (1575–1616), коли діяли такі визначні культурні постаті як Шимон Шимонович, Томаш Дрезнер, Ян Урсинус, Шимон Бірковський (Kochanowski, 1899–1900, s. 50–51, 86).

¹⁸ Анджей Абрек (?–1656) – ректор Замойської академії, професор риторики і філософії моралі, написав кілька панегіриків, львів'янин за походженням.

¹⁹ *Album studentów...*, 1994, s. 145. Про викладацький склад професорів Замойської академії у 30–40-х рр. XVII ст. див.: Wadowski, 1899–1900, s. 37–41; Chachaj, 1996, s. 113–142.

²⁰ На час видання цього документу, у 1643 р., Замостя належало до юрисдикції Холмського православного єпископа, але пізніше, у 1647 р., владу в цій єпархії виконував

II. ІСТОРІЯ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ XVII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Івановича²¹, який надав йому право “iako wiernemu synowi swemu duchownemu” мешкати у його келії на церковному ґрунті при міській церкві Св. Миколая (НБУВ, арк. 172). Втім львівський історик мав за свій кошт відремонтувати це помешкання. Гунашевський також мав опікуватися майном та вирішував його справи, включивши до свого заповіту право розпоряджатися якимись згаданими там речами. Також, з огляду на церковну потребу, намісник Кирил доручив заможському студентові обов’язки читця в храмі. Цей документ намісника датований 24 червнем 1643 р., але на думку Михайла Грушевського, його було видано *post factum* під час суперечки із Заможським братством у 1646–1647 рр. (Грушевський, 2015b, с. 37), оскільки у ньому згадується “кутя чи коливо”, про свячення якого сперечався Гунашевський з місцевим братством. Але прислуговувати при богослужіннях у церкві Св. Миколая та увійти у корисні взаємини з намісником Кирилом Гунашевський міг вже невдовзі після прибуття до Замостя, у другій половині 1630-х рр.

З поступовим набуттям знань в академії, кваліфікацій та практики при службі у церкві Св. Миколая студента Гунашевського братство запросило навчати в місцевій школі у 1645–1646 рр. (Будилович, 1885, с. 82; автор хибно вважає Гунашевського – у тексті “Гонашевский/Гонушевский” – учнем братської школи, а не викладачем). Усе складалося чудово в Замості у студента, який поступово вrostав у православне інтелектуальне середовище, зміг знайти заробіток, одночасно продовжуючи навчання. За інших сприятливих обставин він закінчив би освіту, здобув ступінь бакалавра Заможської академії, висвятився на священника, отримавши братську парафію при Св. Миколая та осів би назавжди у Замості. Але його життєві перспективи перекреслив несподіваний конфлікт з братством²², що розгорівся у 1646–1647 рр.

Суперечка із Заможським братством про коливо. Приводом стала обрядова суперечка про “кутю/коливо”²³. Під час перебування у Скиті Манявському двічі по

луцький єпископ Афанасій Пузина (НБУВ, арк. 174–174зв.). У документі Кирило Іванович вживає дуже складну титулатуру своєї посади: “Kirył ieromonach wielkiew s[więtey] cerkwie Konstantynopolskiej thronu patriarszego, archimandryta przeoswienenogo oycy metropolity Kijowskiego, a exarchi patriarszego w eparchyey Chełmskiej, prawosławnych y nieunitow namiesnik” (НБУВ, арк. 172).

²¹ Намісника Кирила цілком можна ототожнити з ієромонахом Кирилом Івановичем, автором Заможського літопису, записаного на маргіналах конволюту з кількох кирилических стародруків, див. Исаевич, 1977, с. 149–150; Кольбух, 2015, с. 531–550. Автор літопису був добре ознайомлений з київським та львівським церковним інтелектуальним середовищем, а також мав грецьких родичів у Замості (Исаевич Я. (2002). Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 149–154), що є додатковим аргументом, щоб ідентифікувати його із заможським намісником Кирилом.

²² Люблінське братство виникло у 1606 р., отримавши статут від львівського єпископа, на той час екзарха Константинопольського патріарха для українських земель, Гедеона Балабана, у 1615 р. братство отримало ставропігійський статус від єрусалимського патріарха Теофана, в 1621 р. братський статут підтвердив власник міста Тома Заможський, див.: Будилович, 1885, с. 29–34; *Архив...*, 1904а, с. 529–531.

²³ Коливо – поминальна кутя з вареної пшениці; слово походить від грецького слова “κόλλυβον” (варена пшениця); збереглася в окремих українських регіонах (зокрема на Волині, Буковині, Гуцульщині) як поминальна страва зі злаків з підливою з меду, яку ставлять у церкві на аналої (столику, що використовується під час богослужіння) під час відправи за померли

півроку, а також у столиці Молдавського господарства Яссах він спостерігав за обрядом посвячення колива, що відбувався, за його словами, на кожне свято. І в інших православних країнах Греції і навіть на Русі практикують такий обряд:

To czynią w Greckiey cerkwie wszędzie w Greciey, w Wołosiech gospodar sam, metropolit z boiarowie y plebs wszystkie, na każde święto, tak też y na Rusi, co tu w cerkwie (Zamoyskiej) zastałem y w Skycie monastyrze, po dwakroć residując po pulroka, do kilkadziesiąt razy widziałem to w święta y pożywałem (НБУВ, арк. 167 зв. – 168).

Після того, як Гунашевський особисто брав участь у десятках обрядових дійств та споживав коливо, цей обрядовий чин так йому сподобався, що він після повернення до Замостя дав обітницю на кожне свято готувати коливо та приносити до церкви для посвячення. У скарзі, датованій вереснем 1647 р., Гунашевський написав, що протягом п’яти років, тобто, орієнтовно від 1642 р., він практикував такий обряд, залучивши до нього багатьох прихильників з братства та замойських міщан. Священники, диякони та інша церковна прислуга також активно прилучилися до посвячення колива, що відбувалося після святкового богослужіння. Вже й братство почало вчиняти цей обряд на своє храмове свято – на св. Миколая, а старші братчики – на свята своїх небесних патронів:

To czynił [посвяту колива – М. К.] y sam Marko ten Janisiewicz [старший братства. – М. К.] nie raz y nie dwa, za bytnosci moiey w Zamoscie, y nawet w domu iego byłem, y to z duchowieństwem pożywałem w roku 1644 Aprilis 25 na świętego Marka ewangelisty, patrona iego. To czyniło y wszystkie bractwo na świętego Mikołaja w Maiu 2 dnia roku tego 1647 (НБУВ, арк. 168 зв.).

Хоч така обрядова практика посвячення колива й здавна існувала в українських церквах, на що покликався львівський історик, але вона стосувалася поминальних обрядових дій (Жайворонок, 2016, с. 299–300; Гузій, 2006, с. 581; Кононенко, 2019, с. 178). А Гунашевський, очевидно, намагався поширити її на великі свята, храмові празники, навіть іменини, коли кожен бажаючий міг принести до церкви коливо та домовитися зі священником про його посвячення. У його аргументації коливо називається “offertorium/пожертва”, що могло сприйматися сучасниками як аналог Святих Дарів, які також посвячували та споживали.

За деякий час у Замойському братстві виник супротив цій практиці, що наполегливо проштовхував львівський історик, не жаліючи коштів на саму ритуальну страву, її прикрасу та оплату священникам та церковній обслузі. Грушевський, який докладно описав конфлікт у Замості, вважав його причиною певну ворожість братства до “чужака” Гунашевського²⁴. На це могла накладитися напруженість у відносинах

душі; після відправи всі присутні з’їдали по ложечці коливо, що символізувало воскресіння померлого (Жайворонок, 2006, с. 299–300).

²⁴ Грушевський, 2015b, с. 33–38. “Братчики, зі свого боку, прагнули скористатись обставинами, або позбутись цього неприємного чужака [Гунашевського. – М. К.]” (Грушевський, 2015b, с. 33). Можливо, з таким саме ставленням до себе зіткнувся й інший студент Академії В. Рудомич, який увійшов у склад Замойського братства: у 1641 р. братчики на елекції обрали його одним із писарів, а 1642 р. – скарбником (*Архив...*, 1904а, с. 552–553) вписується у помянник братства (Будилович 1885, с. 126). А вже у 1644 р. він переходить з православної віри у католицизм.

II. ІСТОРІЯ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ XVII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

братства з намісником Холмського єпископа Кирилом, який протегував замойському студентові.

Від часу братської реформи на українських землях кінця XVI ст., започаткованої прийняттям нового статуту Львівським братством у 1686 р., за яким братчики-миряни могли виступити не тільки проти священника, але й єпископа, коли він, на їхню думку, порушував церковні канони (Грушевський, 2022, с. 496–499; Ісаєвич, 1966, с. 81–87; Капраль, 2003, с. 67–68). Не дарма Гунашевський скаржився, що братчики запровадили у себе “замойську віру”, священників тримають при церкві за наймитів та слуг, дають вказівки, яких клірики не можуть послухатися (НБУВ, арк. 170 зв.–171).

Мирянські братства також входили в обрядові питання, які завжди були справою духовництва, наприклад, які ікони мають бути в церкві, чи потрібно святити паску на Великдень (Ісаєвич, 1966, с. 86). При цьому вони могли орієнтуватися не на традиції, що склалися в українському суспільстві, а на вказівки та листи, що приходили від східних патріархів, котрі взорувались на інші практики, зокрема, на грецьких землях. Але в 30–40-х рр. XVII ст. церковна ієрархія в Київській митрополії на чолі з Петром Могилою міцно тримала канонічний устрій у своїх руках. Цікаво, що в ситуації з коливом саме Гунашевський, як представник сторони духовництва, виступив таким собі реформатором, виходячи за рамки традиції, поширюючи практику посвячення колива поза поминальні обряди.

Для посилення свого авторитету в Замості Гунашевський виїжджає до Львова та висвячується львівським єпископом Арсенієм Желиборським 6 червня 1647 р., на свято Зішестя Святого Духа, у храмі Св. Вмч Георгія у Львові на іподиякона (НБУВ, арк. 172 зв.). При обряді посвячення взяли участь настоятель храму Св. Георгія Йосиф, унівський намісник Пахомій та архідиякон єпископа Іларіон. Новопосвячений іподиякон подарував львівському єпископу з цієї нагоди книгу (НБУВ, арк. 172 зв.). Можливо, у нього були сподівання отримати висвячення на іерея, адже у грамоті єпископ високо відгукується про “чоловіка добродісного, начитаного в писаннях як світських, так і духовних, досить досвідченого”. Як особливий привілей, практично немислимий для дияконських свячень він отримав змогу проповідувати Боже слово у храмах. Після свячень у Львові його сподівання не виправдалися, оскільки Замойське братство зовсім не зважало на його духовне звання, коли видало братський декрет, в якому згадало про нього як “mníey należący do cerkiewnego rządu, albo prosto nic” (НБУВ, арк. 173).

Після звернення Гунашевського до місцевих світських судів у Замості (раецького, вйтівського та замкового уряду) справа про колива врешті була передана до духовного суду, адже стосувалася обрядових питань. На суді луцького єпископа Атанасія Пузини львівський історик був повністю виправданий. У виданій грамоті від 12 жовтня 1647 р. (*Акты...*, 1853, с. 77–78) єпископ не вдавався у обрядові тонкощі, його обурило виданий декрет братства мирян, тобто світських людей, над духовною особою. Факт заборони братчиками Гунашевському святити коливо у церкві він засудив, адже братчики припустили це “вымыслом новым и необычайным посмѣвствомъ, безчинным и незаконным” (НБУВ, арк. 174 зв.). Хоча насправді вони не заперечували проти цього обряду цілковито, але вважали, що його слід приносити до церкви у “звичайні

часи”, тобто під час похоронів та в поминальні дні. На сторону Гунашевського стала певна частина братства та руського міщанства Замостя (серед них колишній старший конфратерній Яхим Сушкевич), через що у громаді виникли суперечки. Однак йому не вдалося переконати братчиків у своїй правоті, навіть маючи підтримку вищого кліру та судовий вирок духовного суду на свою користь.

Гунашевський був вимушений покинути Замостя у 1647 р. У жовтні того року, можливо, перебував у Любліні, де проходив його судовий процес з братством перед луцьким єпископом Атанасієм Пузиною. А в грудні 1647 р. з цього ж міста він пише вітальний лист до замойського намісника Кирила Івановича з нагоди Різдвяних свят (НБУВ, арк. 176–176 зв.). Крізь весь лист, написаний церковнослов’янською мовою з багатьма біблійними ремінісценціями, проходить сум за нібито втраченою домівкою у Замості. Гунашевський, використовує біблійне протиставлення чужини на вавилонських ріках з прабатьківським Сіоном, якого він позбувся в результаті конфлікту із Замойським братством. Він відсилає під опіку намісника Кирила свою сестру Євдокію, що з ним перебувала у Любліні: “дорога сестра в святому дусі Євдокія, дочка Давидова, ваша духовна, залишила мене, і свого чоловіка, і село, і дітей, і дім, і все майно, досягла Сіону, до вашої преподобності, яку прийміть з батьківською любов’ю” (НБУВ, арк. 176).

Висновки. Михайло Гунашевський був визначним представником української інтелектуальної еліти XVII ст., який залишив глибокий слід в історії, літописанні, церковній діяльності та політиці. Його життєвий шлях пролягав через різні етапи і місця, зокрема Меджибіж, Львів, Замостя, Кам’янець-Подільський, Київ і Перемишль. Кожен із цих етапів супроводжувався важливими подіями, які відображали його прагнення до знань, служіння Церкві та активної участі у суспільному житті.

Здобуття освіти у Замойській академії відіграло ключову роль у формуванні світогляду Гунашевського. Тут він набув глибоких знань із філософії, теології, античної літератури, що згодом вплинуло на його літописну та богословську творчість. Однак його академічна кар’єра перервалася через конфлікт із Замойським братством, пов’язаний із обрядом посвячення колива, що ілюструє складні взаємини між мирянами та духовенством у тогочасному церковному середовищі.

Його подальша діяльність демонструє гнучкість і пристосованість до змінних обставин. Втративши підтримку в Замості, він зміг інтегруватися в нові середовища, ставши активним учасником політичного та релігійного життя у Києві, а згодом на Поділлі та в Перемишлі. У політичній сфері він проявив себе як дипломат та канцелярист у козацькій Генеральній військовій канцелярії, а у релігійній – як київський протопоп, пізніше – кам’янецький намісник та кафедральний священник у Перемишлі.

Гунашевський був не лише очевидцем, а й активним учасником великих подій свого часу: Хмельниччини, Переяславської ради, боротьби за православну Церкву в умовах політичних змін і уніатських впливів. Його “Львівський літопис” і збережений кодекс слугують цінними джерелами для вивчення історії, ментальності та соціокультурних процесів України XVII ст.

II. ІСТОРІЯ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ XVII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті особливу увагу приділено його перебуванню в Замості, що стало не лише важливим періодом формування його інтелектуальних і духовних основ, але й розкриває культурні й соціальні конфлікти того часу. Дослідження цих сторінок біографії відкриває перспективи для подальшого вивчення взаємовідносин української інтелігенції, духовенства та мирян в умовах ранньомодерної доби.

1. *Акты, относящиеся к истории Западной России*. (1853). (Т. 5). Санкт-Петербург.
2. *Архив Юго-Западной России*. (1904a). (Ч. 1. Т. 10). Киев.
3. *Архив Юго-Западной России*. (1904b). (Ч. 1. Т. 11). Киев.
4. *Архив Юго-Западной России*. (1904c). (Ч. 1. Т. 12). Киев.
5. Бевзо, О. (1971). *Львівський літопис і Острозький літописець*. Київ.
6. Будилович, А. (1885). *Русская православная старина в Замостье*. Варшава.
7. Герасименко, Н. (2004). Гунашевський Михайло Гнатович (поч. 17 ст. – після 1672 р.). *Енциклопедія історії України*. (Т. 2). Київ, 254.
8. Грушевський, М. (2015a). До історії Переяславської Ради 1654 року. Його ж. *Твори у 50 томах*. (Т. 10. Кн. 1: Серія “Історичні студії та розвідки”). Львів, 365–372.
9. Грушевський, М. (2015b). Про так званий “Львівський літопис” (1498–1648) і його ймовірного автора. Його ж. *Твори у 50 томах*. (Т. 10. Кн. 2: Серія “Історичні студії та розвідки (1930–1934)”); Серія “Рецензії та огляди”). Львів, 28–43.
10. Грушевський, М. (2022). *Твори у 50 томах*. (Т. 34: Серія “Історія України-Руси”. Т. 6, за ред. М. Капраль. Львів.
11. Гузій, Р. (2006). Похоронні обряди і звичаї. *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат*. (Т. 2: *Етнологія та мистецтвознавство*). Львів, 569–589.
12. Гмітерек, Г. (2003). Молодь з українських земель в Замойській академії в XVI–XVII століттях. *Соціум*, 2. Київ, 11–21.
13. Гмітерек, Г. (1998). Молодь Поділля в Замойській Академії (1595–1784). *Вісник Львівського університету: серія історична*, 33. Львів, 56–65.
14. Жайворонок, В. (2006). *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*. Київ.
15. Зубрицький, Д. (2011). *Хроніка Ставропігійського братства*. Львів.
16. Ісаєвич Я. (2002). Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 149–154.
17. Ісаєвич, Я. (1966). *Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст.* Київ.
18. Капраль, М. (2003). *Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини)*. Львів.
19. Козицький, А. (2007). Гунашевський Михайло (р. нар. невід. – після 1672 р.). *Енциклопедія Львова* (Т. 1). Львів, 601.
20. Кольбух, М. (2015). Слов’яно-греко-латино-польсько-український збірник першої чверті XVII ст.: атрибуція авторства. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника*, 7(23). Львів, 531–550.
21. Кононенко, О. (2019). *Українська міфологія. Символіка*. Харків.
22. Кривошея, В. (2020). Гунашевський Михайло Платонович [sic] (?–1622–1672–?). Його ж. *Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія*. Київ, 307.

23. Крикун, М. (2016). *Кордони воєводств Правобережної України у XVI–XVIII століттях*. Львів.
24. Крикун, М. (2011). *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів.
25. Кузьмук, О. (2014). *Межигірська старовина: Нариси з історії Києво-Межигірського в ім'я Преображення Господнього чоловічого монастиря в XVI–XVIII століттях*. Київ.
26. Кулаковський П. (уклад.). (1999). *Руська (Волинська) метрика за 1652–1673 рр. (Пам'ятки історії Східної Європи. Т. 5)*. Острог; Варшава.
27. Лазорак, Б., Смуток, Л. (2012). “Діялося у Кам'янці-Подільському року Божого 1664 на суді духовному консисторському”: конфлікт кам'янецького намісника Михайла Гунашевського з духовенством, руським магістратом і парафіяльною громадою церкви Івана Хрестителя. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, 16. Дрогобич, 447–473.
28. Лильо І. (2019). *Греки на території Руського воєводства у XV–XVIII ст.* Львів.
29. [Марченко, М.]. (1969). Гунашевський Михайло Гнатович (рр. н. і см. невід.). *Радянська енциклопедія історії України* (Т. 1). Київ, 491.
30. Марченко, М. (1959). *Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)*. Київ.
31. Махновець, Л. (1960). Гунашевський Михайло. *Українські письменники: біо-бібліографічний словник*. (Т. 1: *Давня українська література (XI–XVIII ст.)*). Київ, 298–299.
32. Мицик, Ю. (2002). Гунашевський Михайло Гнатович. *Українське козацтво: Мала енциклопедія*. Київ, 120.
33. Мицик, Ю. (1996). *Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття*. Дніпропетровськ.
34. Мицик, Ю. (2012). Рудомич Василь. *Енциклопедія історії України*. (Т. 9). Київ, 354–355.
35. Мыцык, Ю. (1978). *Украинские летописи XVII века*. Днепропетровск.
36. **НБУВ**: Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису, ф. VIII (колекція Університету), спр. 206 (27): “*Кодекс Гунашевського*”, 192 арк.
37. Петрушевич, А. (1868). Русская летопись. Введение. *Науковий збірник, издаваемый литературным обществом Галицко-русской материцы*, 1–4. Львов, 255–291.
38. Радлов, В. (1899). *Опыт словаря тюркских наречий*. (Т. 2. Ч. 2.). Санкт-Петербург.
39. Росовецький, С. (2001). *Фольклорно-літературні зв'язки: компаративний аспект*. Київ.
40. Срібний, Ф. (1913). Студії над організацією Львівської Ставропігії від кінця XVI до половини XVII ст. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*, 115. Львів, 29–76.
41. *Album studentów Akademii Zamojskiej 1595–1781*. (1994), Opr. Gmiterek H. Warszawa.
42. Biblioteka Ordynacji Zamojskiej w Warszawie, rps 1544: *Regestrum omnium librorum, qui extant in Bibliotheca Academiae Zamoscensis, per suas facultates digestorum, et in ordinem, qui est modus agendi, sine quo nihil recte agitur... redactorum, per me Adrianum Krobski Philosophiae et Iuris Utrius Doct. anno praeterito conscriptum, praesenti autem, videlicet 1675-to finitum et continuatum, diebus mensis aprilis*. <https://polona.pl/preview/3e75d304-055e-4365-826a-aa502894e6c9> (дата звернення: 25.08.2024).
43. Chachaj, M. (1996). Wykształcenie profesorów Akademii Zamojskiej. *W kręgu akademickiego Zamościa*. Lublin, 113–142.

II. ІСТОРІЯ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ XVII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

44. Gmiterek, H. (1999). Młodzież z Kijowszczyzny w Akademii Zamojskiej: 1595–1784. *Український археографічний щорічник*, 3–4. Київ, 230–241.
45. Gmiterek, H. (2000). Młodzież z Wołynia w Akademii Zamojskiej. *Podróże po historii. Studia z dziejów kultury i polityki europejskiej ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Grzybowskiemu*. Kraków, 217–226.
46. Gmiterek, H. (2000). Ze studiów nad strukturą wyznaniową młodzieży Akademii Zamojskiej (1595–1784). *Res Historica*. (Z. 10: *Z studiów stosunków wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI–XVII wieku*). Lublin, 227–234.
47. Kochanowski, J. K. (1899–1900). *Dzieje Akademii Zamojskiej (1594–1784)*. Kraków.
48. Rudomicz, B. (2002a). *Efemerios czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656–1672*. Cz. 1: 1656–1664. Lublin.
49. Rudomicz, B. (2002b). *Efemerios czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656–1672*. Cz. 2: 1665–1672. Lublin.
50. Wadowski, J. A. (1899–1900). *Wiadomość o profesorach Akademii Zamojskiej*. Warszawa.

References

1. *Akty, otnosiashchiesia k istorii Zapadnoi Rossii*. (1853). (Vol. 5). Sankt-Peterburg (in Russian).
2. *Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii*. (1904a). (Pt. 1, vol. 10). Kyiv (in Russian).
3. *Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii*. (1904b). (Pt. 1, vol. 11). Kyiv (in Russian).
4. *Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii*. (1904c). (Pt. 1, vol. 12). Kyiv (in Russian).
5. Bevzo, O. (1971). *Lvivskiy litopys i Ostrozkyi litopysyets*. Kyiv (in Ukrainian).
6. Budilovich, A. (1885). *Russkaia pravoslavnaia starina v Zamost'e*. Warsaw (in Russian).
7. Herasymenko, N. (2004). Hunashevskiy Mykhailo Hnatovych (poch. 17 st. – pislia 1672 r.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 2). Kyiv, 254 (in Ukrainian).
8. Hrushevskiy, M. (2015a). Do istorii Pereiaslavskoi Rady 1654 roku. Idem. *Tvory u 50 tomakh*. (Vol. 10, bk. 1: Seriiia “*Istorychni studii ta rozvidky*”). Lviv, 365–372 (in Ukrainian).
9. Hrushevskiy, M. (2015b). Pro tak zvanyi “Lvivskiy litopys” (1498–1648) i yoho imovirnogo avtora. Idem. *Tvory u 50 tomakh*. (Vol. 10, bk. 2: Seriiia “*Istorychni studii ta rozvidky (1930–1934)*”; Seriiia “*Retsenzii ta ohliady*”). Lviv, 28–43 (in Ukrainian).
10. Hrushevskiy, M. (2022). *Tvory u 50 tomakh*. (Vol. 34: Seriiia “*Istoriia Ukrainy-Rusy*”, vol. 6, ed. by M. Kapral). Lviv (in Ukrainian).
11. Huzii, R. (2006). Pokhoronni obriady i zvychai. *Etnohenez ta etnichna istoriia naseleennia Ukrainykh Karpāt*. (Vol 2: *Etnolohiia ta mystetstvoznavstvo*). Lviv, 569–589 (in Ukrainian).
12. Gmiterek, H. (2003). Molod z ukrainskykh zemel v Zamoiskii akademii v XVI–XVII stolittiakh. *Sotsium*, 2. Kyiv, 11–21 (in Ukrainian).
13. Gmiterek, H. (1998). Molod Podillia v Zamoiskii Akademii (1595–1784). *Visnyk Lvivskoho universytetu: seriiia historychna*, 33. Lviv, 56–65 (in Ukrainian).
14. Zhaivoronok, V. (2006). Znaky ukrainskoi etnokultury: Slovnnyk-dovidnyk. Kyiv (in Ukrainian).
15. Zubrytskyi, D. (2011). *Khronika Stavropihiiskoho bratstva*. Lviv (in Ukrainian).
16. Isaievich, Ia. (2002). Ukrainskike knigovydannya: vytoky, rozvytok, problemy. Lviv (in Ukrainian).
17. Isaievych, Ia. (1966). *Bratstva ta yikh rol u rozvytku ukrainskoi kultury XVI–XVIII st.* Kyiv (in Ukrainian).

18. Kapral, M. (2003). *Natsionalni hromady Lvova XVI–XVIII st. (sotsialno-pravovi vzaiemyny)*. Lviv (in Ukrainian).
19. Kozytskyi, A. (2007). Hunashevskiy Mykhailo (r. nar. nevid. – pislia 1672 r.). *Entsyklopediia Lvova* (Vol. 1). Lviv, 601 (in Ukrainian).
20. Kolbukh, M. (2015). Sloviano-hreko-latyno-polsko-ukrainskyi zbirnyk pershoi chverti XVII st.: atrybutsiia avtorstva. *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy im. V. Stefanyka*, 7(23). Lviv, 531–550 (in Ukrainian).
21. Kononenko, O. (2019). *Ukrainska mifolohiia. Symvolika*. Kharkiv (in Ukrainian).
22. Kryvosheia, V. (2020). Hunashevskiy Mykhailo Platonovych [sic] (?–1622–1672–?). Idem. *Kozatska starshyna Hetmanshchyny: Entsyklopediia*. Kyiv, 307 (in Ukrainian).
23. Krykun, M. (2016). *Kordony voievodstv Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI–XVIII stolittiakh*. Lviv (in Ukrainian).
24. Krykun, M. (2011). *Podilske voievodstvo u XV–XVIII stolittiakh: Stati i materialy*. Lviv (in Ukrainian).
25. Kuzmuk, O. (2014). *Mezhyhirska starovyna: Narysy z istorii Kyievo-Mezhyhirskoho v im'ia Preobrazhennia Hospodnoho cholovichoho monastyria v XVI–XVIII stolittiakh*. Kyiv (in Ukrainian).
26. Kulakovskiy P. (Ed. By). (1999). *Ruska (Volynska) metryka za 1652–1673 rr. (Pamiatky istorii Skhidnoi Yevropy, vol. 5)*. Ostroh; Varshava (in Ukrainian).
27. Lazorak, B., Smutok, L. (2012). “Diialosia u Kam'ianets-Podilskom roku Bozhoho 1664 na sudi dukhovnomu konsystorskomu”: konflikt kam'ianetskoho namisnyka Mykhaila Hunashevskoho z dukhovenstvom, rus'kym mahistratom i parafialnoiu hromadoiu tserkvy Ivana Khrestytelia. *Drohobyt'skyi Kraieznavchyi Visnyk*, 16. Drohobych, 447–474 (in Ukrainian).
28. Lylo, I. (2019). *Hreky na terytorii Ruskoho voievodstva u XV–XVIII st.* Lviv (in Ukrainian).
29. [Marchenko, M.]. (1969). Hunashevskiy Mykhailo Hnatovych (rr. n. i sm. nevid.). *Radianska entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 1). Kyiv, 491 (in Ukrainian).
30. Marchenko, M. (1959). *Ukrainska istoriografii (z davnikh chasiv do seredyny XIX st.)*. Kyiv (in Ukrainian).
31. Makhnovets, L. (1960). Hunashevskiy Mykhailo. *Ukrainski pysmennyky: bio-bibliohrafichnyi slovnyk*. (Vol. 1: *Davnia ukrainska literatura (XI–XVIII st.)*). Kyiv, 298–299 (in Ukrainian).
32. Mytsyk, Yu. (2002). Hunashevskiy Mykhailo Hnatovych. *Ukrainske kozatsvo: Mala entsyklopediia*. Kyiv, 120 (in Ukrainian).
33. Mytsyk, Yu. (1996). *Dzherela z istorii natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu seredyny XVII stolittia*. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).
34. Mytsyk, Yu. (2012). Rudomych Vasyl. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 9). Kyiv, 354–355 (in Ukrainian).
35. Mytsyk, Yu. (1978). *Ukrainskie letopisi XVII veka*. Dnepropetrovsk (in Russian).
36. Nasionalna naukova biblioteka Ukrainy im. V. Vernadskoho. Instytut rukopysu. F. VIII (kolektsiia Universytetu), spr. 206 (27): “*Kodeks Hunashevskoho*” (in Ukrainian).
37. Petrushevich, A. (1868). Russkaia letopis'. Vvedenie. *Nauchnyi sbornik, izdavaemyi literaturnym obshchestvom Galitsko-russkoi matitsy. God izdaniia tretii 1867, 1–4*. Lviv, 255–291 (in Russian).
38. Radlov, V. (1899). *Opyt slovaria tiurkskikh narechii*. Vol. 2, pt. 2. Sankt-Peterburg (in Russian).

II. ІСТОРІЯ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ XVII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

39. Rosovetskyi, S. (2001). *Folklorno-literaturni zviazky: komparatyvnyi aspekt*. Kyiv (in Ukrainian).
40. Sribnyi, F. (1913). Studiï nad orhanizatsiieiu Lvivskoi Stavropihiï vid kintsia XVI do polovyny XVII st. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, 115. Lviv, 29–76 (in Ukrainian).
41. *Album studentów Akademii Zamojskiej 1595–1781*. (1994). Opr. H. Gmiterek. Warsaw (in Polish).
42. Biblioteka Ordynacji Zamojskiej w Warszawie, rps 1544: *Regestrum omnium librorum, qui extant in Bibliotheca Academiae Zamoscensis, per suas facultates digestorum, et in ordinem, qui est modus agendi, sine quo nihil recte agitur... redactorum, per me Adrianum Krobski Philosophiae et Iuris Utrius Doct. anno praeterito conscriptum, praesenti autem, videlicet 1675-to finitum et continuatum, diebus mensis aprilis*. <https://polona.pl/preview/3e75d304-055e-4365-826a-aa502894e6c9> (дата звернення: 25.08.2024) (in Latin).
43. Chachaj, M. (1996). Wykształcenie profesorów Akademii Zamojskiej. *W kręgu akademickiego Zamościa*, red. H. Gmiterek. Lublin, 113–142 (in Polish).
44. Gmiterek, H. (1999). Młodzież z Kijowszczyzny w Akademii Zamojskiej: 1595–1784. *Український археографічний щорічник*, 3–4. Київ, 230–241 (in Polish).
45. Gmiterek, H. (2000). Młodzież z Wołynia w Akademii Zamojskiej. *Podróże po historii. Studia z dziejów kultury i polityki europejskiej ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Grzybowskiemu*, red. F. Lesniak. Kraków, 217–226 (in Polish).
46. Gmiterek, H. (2000). Ze studiów nad strukturą wyznaniową młodzieży Akademii Zamojskiej (1595–1784). *Res Historica*. Z. 10: *Z studiów stosunków wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI–XVII wieku*. Lublin. 227–234 (in Polish).
47. Kochanowski, J. K. (1899–1900). *Dzieje Akademii Zamojskiej (1594–1784)*. Kraków (in Polish).
48. Rudomicz, B. (2002a). *Efemeros czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656–1672*. Cz. 1: 1656–1664. Lublin (in Polish).
49. Rudomicz, B. (2002b). *Efemeros czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656–1672*. Cz. 2: 1665–1672. Lublin (in Polish).
50. Wadowski, J. A. (1899–1900). *Wiadomość o profesorach Akademii Zamojskiej*. Warszawa (in Polish).